

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ ФАНТАСТИКИ В СЕРБІЇ

Автор аналізує дослідження сербських літературознавців другої половини ХХ ст. сербської фантастичної літератури від середньовіччя до сьогодні.

Ключові слова: *сербська фантастика, літературознавство, журнали, збірники.*

Автор анализирует исследования сербских литературоведов второй половины ХХ века сербской фантастической литературы от средневековья до современности.

Ключевые слова: *сербская фантастика, литературоведение, журналы, сборники.*

Author analyzes interpretations of serbian literary critics of second half of 20th century of serbian fantasy literature of medieval literature to our time.

Key words: *serbian literature, fantasy, literary critics, journals, proceedings.*

Дослідження фантастики у творах сербської літератури минулих періодів до сімдесятих років ХХ століття – явище випадкове та досить рідкісне, адже переважна більшість творів, згаданих у нашій статті, написано в останні сорок років. З метою привнесення літературно-історичного обрамлення, ми спершу пригадаємо філософів, які займалися літературною фантастикою минулих століть, а останні сорок років історії вивчення фантастики розглянемо детальніше.

Інтерпретатори середньовічної сербської літератури висвітлювали, перш за все, картини чудес у життях святих, особливо чудеса Святого Сави (Милан Кашанин, Димитріє Богданович, Джордже Трифунович, Радмила Маринкович, Ірена Брайович), чудеса в богослужбній поезії (Татяна Суботин) і апокрифах (Томислав Йованович, Драголюб Драгойлович), уявлення про рай і пекло (Весна Б'єлогрич).

У сербській культурі ХХ століття чудеса християнської віри із новим світовідчуттям з'являються у творах барокового проповідника Гаврила Стефановича Венцловича, теолога й письменника Йована Раїча та інших. Про них спершу написав Милорад Павич (1929-2009) у дослідженнях про Венцловича в книзі "Народження нової сербської літератури: історія сербської літератури бароко, класицизму та передромантизму" (1983). Милорад Павич у книзі про передромантизм окремий розділ назвав "Фантастика в літературі сербського передромантизму". Учень Павича Сава Дам'янов (1956), письменник, редактор та історик літератури з Нового Саду, захистив дисертацію, присвячену сербському поету-романтику Джорджу Марковичу Кодеру. Автор у монографії "Коріння модерної сербської фантастики" (1988) висвітлює різні типи фантастики – оніричну, хоррор-фантастику, проєкцію сакрального. Ґрунтовне прочитання друкованих видань і особливо рукописів, поряд із глибоким знанням теорії фантастики й історії сербської літератури в даній книзі довшено новим баченням і значним розширенням корпусу сербської фантастики, аргументовано доводить існування сербської фантастики до ХІХ століття. Сава Дам'янов ана-

лізує, поряд із оповідними і поетичними фікційними творам, і ті моменти науково-популярних і філософсько-есеїстичних творів, де з'являються фрагменти фантастики (Атанасіє Стойкович, Глигоріє Трлаїч та ін.).

Вук Караджич, славнозвісний збирач сербської усної традиції, творець стандартизованої мови на основі народної, у своїй праці декілька разів торкався питання фантастичного. Як критик він помітив невмотивованість сюжетних ліній у сентиментально-пригодницькому романі Атанасія Стойковича. Будучи редактором щорічника “Даниця”, Караджич запропонував взяти народні вірування за матеріал для творів письмової літератури. Вук Караджич як упорядник антології народних оповідань у передмові до книги “Сербські народні оповідання” (1853) розділив оповідання на “жіночі” і “чоловічі”. Оповідання, які ми називаємо казками, відніс до жіночих, що дуже просто і лаконічно пояснив: “Жіночими є ті оповідання, в яких йдеться про якінебудь чудеса, яких не може бути”. Символічний поділ автора свідчить про те, що в народній мові він не віднайшов існуючих слів на позначення відмінності фантастичних і нефантастичних творів.

Віра в чудесних істот у народних віруваннях та усній традиції досліджується в працях фольклористів та етнологів (Б. Крстич, Т. Джорджевич, В. Чайканович, А. Шмаус) і філологів, які, поряд із питаннями поетики й стилістики, цікавляться преображенням народної міфології у видах народної літератури. Нада Милошевич Джорджевич у своїй дисертації представила переплітання поетичної і прозової легендарної традиції в сербському фольклорі. Поетикою казки й переказу займалися Нада Милошевич Джорджевич, Мір'яна Детелич, Зоя Каранович і Снежана Самарджія. Деякі питання фантастики з'являються в дисертації та книзі про законані скарби Зої Каранович. Любінко Раденкович аналізував замовляння й міфологію з етнолінгвістичної точки зору, у той час, коли Александар Лома реконструював давні шари народної епіки на основі досліджень з етимології та індоєвропейських контактів. Про міфологічні елементи в поезії писали Мір'яна Детелич – про чудесних простір в епіці, Ліляна Пешикан – про змів у поезії, Деян Айдачич і Зоя Каранович – про язичницькі вірування в міфологічних баладах.

Зображення боротьби Бога та Сатани у співі “Промінь мікрокосмосу” П.П. Негоша зацікавило Ніколая Велимировича, Алоїза Шмауса, Крунислава Спасича та ін., а про фантастику з елементами народних вірувань Йована Стерії Поповича та Сіми Милутиновича та їхніх наступників писали Хатиджа Крневич, Таня Попович, Зорича Несторович, Деян Айдачич. У XIX столітті найпродуктивніші фантастичні моделі були пов'язані з народними віруваннями, як у романтизмі, так і в фольклорному реалізмі. Фантастикою сербських письменників Милована Глишича, Ілії Вукичевича, фольклорного реалізму гоголівського типу займалися компаративісти Витомир Вулетич, Милиця Милидрагович, Милорад Живанчевич та історики літератури Ана Радин, Сава Дам'янов, Душан Іванич. Малочисельні, переважно газетні та журнальні тексти все ж уможливають спостереження за сербською думкою про чудесне в літературі протягом 19 століття.

Надзвичайно впливовий критик та історик кінця XIX – початку XX століття Йован Скерлич (1877–1914) не був прихильником фантастики через переконання, що

література має слугувати освіті народу, в чому фантастика не могла зайняти провідної позиції. Після авангарду, де фантастика на мить блиснула сяйвом нових можливостей, література повертається до реалістичного зображення.

У ХХ столітті про демонологічну фантастику писали більшою мірою компаративісти, які досліджували взаємозв'язки сербської культури та інших літератур – Воїслав М. Йованович (1884–1968) займався вампірами в дисертації про містифікації іллірійських балад французького романтика Проспера Меріме, Мирон Флашар (1929–1997) займався античною міфологічною спадщиною у творах Негоша, а Михайло Павлович вказав на присутність сербської народної міфології у французькій літературі.

Зацікавлення тлумаченням фантастики починає зростати в сімдесятих роках ХХ століття. Хорватський теолог, перекладач і знавець фантастики Дарко Сувін (1930) написав дослідження з вибіркою текстів під назвою “Від Лукіяна до Луніка. Історичний огляд та антологія наукової фантастики” (1965). Ця важлива книга стала першим ґрунтовним оглядом наукової фантастики хорватською та сербською мовами і містила подані фрагменти від античної літератури до найсучасніших російських на англо-американських авторів.

Васко Попа, великий сербський поет, уклав антологію поетичних сновидінь “Північне сонце”. Божо Вукадинович (1935–1974), упорядник віршів поета-романтика Кодера, автор досліджень, видав у 1971 році книгу “Інтерпретації (про фольклорне, фантастичне і поетичне уявлення)”, яка стала першою монографією, найбільшим твором, присвяченим сербській літературній фантастиці. Висловлювання Вукадиновича про фантастику випливають із діалогів із концептом фантастики Попа в антології поетичних сновидінь, по відношенню до яких розгляд фантастики звужений, та з позицій Гастона Башлара і Роже Кайю.

У розгляді теоретичних проблем фантастики та її меж у літературі значну роль у Сербії відіграли переклади з французької мови – текст “Від казки до Science-Fiction” Роже Кайю, опублікований у журналі “Літературна критика” (1971, 5–6, с. 61–81), а антологію П'єра Мабія “Дзеркало чудесного” Зоран Мишич як редактор видав у 1973 році через одинадцять років після появи оригіналу “Le miroir du merveilleux” (1962). Сам Мишич публікував есе про фантастику, які побачили світ після його смерті, і до сих пор довго упорядковував бібліотеку з промовистою назвою “Між дійсністю і сном” за назвою вірша сербського романтика Лази Костиця з рядом антологій, в яких фантастика мала головне або провідне місце. У журналах протягом наступного періоду видано кілька тематичних номерів чи блоків, присвячених фантастиці: “Савременик” (1973), “Књижевност” (1974, 11, 12). Окремий номер загребського журналу світової літератури “Књижевna smotra” (1982) представив перекладені дослідження про наукову фантастику у вибірці Дарка Сувіна. Белградське видання “Дело” за час роботи редактора Йовиці Ачина зробило кілька тематичних блоків, які стосувалися фантастики в мистецтві, де іноді з'являлися тексти про сербську літературну фантастику. Потрібно мати на увазі, що це відбувається в період, коли активно перекладаються латиноамериканські письменники магічного реалізму, тоді ж з'являється перше видання сербською мовою “Володаря перснів” Дж. Р. Р. Толкіна (1981), а також перші вітчизняні журнали, присвячені фантастиці.

В історії вивчення фантастики в Сербії важливу роль відіграв переклад “Вступу до фантастичної літератури” Цветана Тодорова, виданий 1987 року. Ідеї Ц. Тодорова про казки, алегоричну фантастику та ін., які звучують корпусом фантастичних текстів, не вплинули на звучення сербського корпусу фантастичних творів. У сербській філологічній традиції набагато рідше з’являються за англійськими оригіналами праці англійською мовою В.Р. Ірвіна та Еріка Рабкіна. Серед слов’янських дослідників фантастики популярність отримали окремі праці польки Марії Яньон. Дослідження Е. Тамарченка, Вл. Гакова, Т. Чернишевої та інших російських авторів не перекладені і цитуються, швидше як виняток, переважно у творах русистів і славистів.

Згаданий Божо Вукадинович, рано померлий критик і літературний історик, став творцем першої антології, яка в назві містить слово “фантастика”. “Антологія сербської фанатстики” видана після смерті її упорядника в 1980 році за рукописом, третину якої складають прозові тексти XIX століття, а дві третини – тексти письменників XX століття. Посмертно була видана і друга книга автора “Інтерпретація” (1985). Він займався Кодером, Глишичем, надреалістами та поезією Владана Радовановича, Борислава Радовича і прозою Филипа Давида. Автор паралельно використовує два термінологічні ряди: 1) *фантастика, фантастичне* і 2) *вигадка, уявлення, видіння, фантазія*. Вукадинович використовує вигадку, уявлення, видіння і фантазію як синоніми, хоча вони й мають свої окреслені межі значення. В обох синонімічних рядах з’являються опозиції, якими автор протиставляє фантастику тому, що не є нею, або ж такі, за допомогою яких зіштовхує два види фантастики, серед яких одна справжня, а інша – ні. Так, у тексті “Автентична фантастика” як “першу справжню”, “автентичну фантастику” в сербській літературі Б. Вукадинович називає “Оповідання про чоловіків” Милоша Црняняського, в оповіданні, виданому в 1922 році, літературні історики відкинули таке часове звучення сербської фантастики до XX століття.

Про швидкий розвиток літературно-теоретичного та літературно-критичного зацікавлення фантастикою свідчить факт, що в першому виданні “Словника літературних термінів” (1986) Інституту літератури та мистецтва Белграда, завдяки співпраці широкого кола югославських дослідників літератури, вона представлена поняттями: *фантастичне, фантастика, фантазія, науково-фантастична література, сон, утопічний роман*, а також низкою явищ, на які вони посилаються (*перекази, казки*). Автор словникової статті про фантастику – відомий компаративіст і теоретик Зоран Константинович. У другому виданні “Словника літературних термінів” (1992), коли мова йде про одиниці, що стосуються фантастики, додається поняття “магічний реалізм”, а “фантастика” і “фантазія” відредаговані.

Найвагоміший і найбільш об’ємний за участю авторів, які взагалі-то не займаються фантастикою, але присвятили їй свою увагу, є збірник праць із конференції, що відбулася в Сербській академії наук і мистецтва під керівництвом Предрага Палавестри. Збірник цієї конференції “Сербська фантастика” опублікований у 1989 році і містить розділи: літературна фантастика і культурна антропологія, окремі групи праць про фольклорну фантастику і засновану на фольклорних мотивах, за епохами, письменники про фантастику (Павич, Пекич і Кош) та мультимедійна фантастика. У кінці знаходиться бібліографія з 554 одиниць різними мовами.

Іво Таргала опублікував книгу “Белград ХХІ: із давніх утопій та антиутопій” (1989), яка містить дослідження і антологію вибраних текстів. Сава Дам’янов, поряд із уже згаданими літературно-історичними працями про історію сербської літературної фантастики 18 і 19 століття, підготував антологію “Нова (постмодерна) сербська фантастика” 1994 року. “Антологія сербської постмодерної фантастики” Дам’янова, яка видана в Україні в 2004 році і того ж року проголошена найкращою іноземною книгою.

Ана Радин (1946-1999) на основі докторської дисертації видала книгу “Мотив вампіра у міфі та літературі” (1996), де в першій частині описує властивості вампірів у сербській народній культурі, а в другій аналізує сербські літературні тексти, де з’являються вампіри. Ана Радин уклала також антологію “Оповідання про вампірів” (1998).

Популярність наукової фантастики спершу поширювали автори в текстах про науку та її популяризацію на зразок Радоїци Таутовича (1923-1998). Про фантастику пишуть і деякі письменники, що й самі її створюють, наприклад, Ілія Бакич про англо-американських письменників наукової фантастики та ін.. Разом із явищем професійних видань з’являється простір для вужчого жанрового розгляду, наприклад, у журналі “Знак сагите”.

Зоран Живкович (1948), раніше видатний упорядник науково-фантастичних бібліотек, сьогодні автор творів, перекладених багатьма мовами. Найвидатніший твір в області дослідження фантастики Зорана Живковича є двотомна “Енциклопедія наукової фантастики” (1990) з 1638 одиницями, які обіймають: авторів, літературні твори, ілюстраторів, упорядників, фільми та серіали, комікси, театральні та радіо твори, журнали, НФ бібліотеки. В енциклопедії немає одиниць, присвячених темам, а в статті “секундарна література” представлена вибірка тоді значущих праць про фантастику. Часові межі цього синтетичного, гарно проілюстрованого твору охоплюють 1818 (від “Франкенштейна Мері Шеллі”) – 1988 роки. В енциклопедії немає тематично мотивованих одиниць, присутні лише дві жанрові (наукова фантастика, епічна фантастика) і кілька одиниць, які висвітлюють національну фантастику: Чехословаччина, Франція, Китай, Угорщина, Югославія, Німеччина, Польща, Скандинавія, Радянський Союз. Серед них найдетальніше опрацьована Югославія, після якої подані ще кілька сторінок, присвячених коміксові, фензинам та ін.. Британська та американська фантастика за кількістю авторів найповніше представлена, хоча не подана в окремій статті. Друге видання без доповнень та змін з’явилося одностомником в 2010 році на “20-ту річницю” першого видання. Зоран Живкович зібрав свої тексти про наукову фантастику в книгах “Сучасники майбутнього: оповідання і творці наукової фантастики” (1983) із дослідженням про поетику науково-фантастичного жанру і оглядами десятиох письменників (в тому числі С. Лема і братів Стругацьких), “Зоряний екран: вісім десятиліть СФ фільму” (1984), “Огляди про наукову фантастику: поетика, мотиви, фільм” (1995). Хоча як дослідник і популяризатор фантастики він писав про неї, як письменник відкидає власний зв’язок із фантастикою, приймаючи окремі “метафізичні фантазії”.

Бобан Кнежевич (1959) – письменник-фантаст, сценарист коміксів, редактор, видавець і пропагандист фантастики (“Андромеда”, “Галактика”, “Еврика”, “Емітер”, “Sirius”, “Моноліт”), упорядкував антологію “Нова (альтернативна) сербська фантастика”.

Александр Неделькович (1950), англійст, написав докторську дисертацію про альтернативну історію в англо-американській фантастиці. Зараз викладає в Університеті м. Крагуєвац. Він займався архівуванням і пропагандою сербської наукової фантастики, але поки що ця робота не викладена в книзі.

Деян Айдачич (1959) присвятив увагу сербській і слов'янській фантастиці в працях про сміх, танець, політ, мовлення демонів 19 століття, досліджуючи літературно-історичні та типологічні переплітання в їх зображенні. Докторська дисертація “Демони в літературі сербського романтизму” (2000) містить і розгляд проблем фантастики. Деян Айдачич поняття М. Бахтіна “хронотоп” розвинув, відображаючи “демонічні хронотопи” (хронотоп достатку, позбавлення волі, заподіяння каліцтв, спустошення, ілзозії). Теоретичні проблеми можливого зіставлення індексів фантастичних мотивів автор розкриває у праці про тематологію фантастики. Будучи редактором, Д. Айдачич підготував і славистичні збірники “Антиутопія в слов'янських літературах” (1999), “Чудо в слов'янських культурах” (2000), “Слов'янська наукова фантастика” (2207, разом із Бояном Йовичем), “Тіло в слов'янській футурофантастиці” (2011).

Іншим полем у дослідженнях Деяна Айдачича є т.зв. наукова фантастика, до якої автор додає й інші жанри, присвячені зображенню майбутнього, називаючи їх спільним іменем “футурофантастика”. Деян Айдачич видав книгу “Футурославія: студії про слов'янську наукову фантастику” (2009, 2009), яка опублікована й українською мовою (2010). У працях про футурофантастику охоплюються твори різних слов'янських літератур. Фантастика в антропологічному ключі – ідеологія, етнічний ідентитет, позаземні тварини та ін..

Боян Йович (1963) працює в Інституті літератури та мистецтва в Белграді і займається модернізмом та авангардом, особливо Растком Петровичем, компаративістикою, історією сербської фантастики, поясненням фантастичних хронотопів. У своїй книзі “Зародження жанру: початки науково-фантастичної літератури” (2006) Боян Йович особливо увагу присвячує тим творам, які відкинуті історією сербської літератури, але в історії світової літератури стали значним явищем в історії жанру, наприклад, перша фантастична драма на світі “Через мільйон років” Д.Й. Лича, а також роман Лазара Комарича “Одна згасла зоря”. Йович спрямовує увагу дослідника і читача на менш відомі твори ХХ століття, такі, як Владана Десниці про безсмертя, літературно менш вартісний роман Івана Іванія є романом, який вперше вводить мотив трансплантації. Боян Йович досліджував хронотоп дилатації часів, розтягування часу на прикладах із сербської літератури. Він підготував збірник “Сербська наукова фантастика” (2007, разом із Деяном Айдачичем).

Англійст Зориця Джергович Йоксимович, викладач Університету в Новому Саді, написала кілька надзвичайно важливих досліджень про сербську фантастику (про утопію, Йована Деспотова, Борислава Пекича). Її розуміння, знання текстів, англо-американської традиції та теорії роблять дослідження глибокими і переконливими.

Фантастику у творах сербської літератури другої половини ХХ століття Миодрага Булатовича, Борислава Пекича, Милорада Павича, Відосава Стевановича, Любомира Симовича, Мір'яни Новакович, Светислава Басари, Ілії Бакича та ін. тлумачили критики й історики літератури, які не займаються фантастикою.

Ајдачић Д. Футурославија. Студије о словенској научној фантастици. – Београд, 2008, 2009; *Ајдачић Д.* Футурославија : Літературознавчі огляди про футурофантастику. – Київ, 2010; *Антиутопије* у словенским књижевностима / уред. Дејан Ајдачић. – Београд, 1999; *Антологія* сербської постмодерної фантастики / Упор. С. Дам'янов. – Львів, 2004; *Дамјанов С.* Корени модерне српске фантастике. – Нови Сад, 1988; *Дамјанов С.* Вргови нестварног: Огледи о српској фантастици. – Београд, 2011; *Ђерговић-Јоксимовић З.* «Европа број два»: нова српска утопија // *Словенска научна фантастика. Зборник* / уред. Дејан Ајдачић, Бојан Јовић. – Београд, 2007. – С. 225–242; *Ђерговић-Јоксимовић З.* Distopija XX века : jezik očuđavanja // Symposium Language and literature at the end of XX century : collection of papers. – Podgorica, 1997. – S. 225–236; *Џивковић З.* Enciklopedija naučne fantastike. – Beograd, 1990; *Џивковић З.* Savremenici budućnosti : pričevitvorcinaučnefantastike. – Beograd, 1983; *Џивковић З.* Zvezdaniekran : osamdecenija SF filma. – Beograd, 1984; *Џивковић З.* Ogleđionaučnojfantastici : poetika, motivi, film. – Beograd, 1995; *Јовић Б.* Рађање жанра : почеци српске научно-фантастичне књижевности. – Београд, 2006; *Караџић Стефановић В.* Српске народне приповијетке. – Беч, 1853; *Књижевност* и фантастика: саопштења поднета на Симпозијуму, Нови Пазар, 1984; *Нова* (постмодерна) српска фантастика / Уред. Сава Дамјанов. – Београд, 1994; *Павић М.* Рађање нове српске књижевности : историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма. – Београд, 1983; *Радин А.* Мотив вампира у миту и књижевности. – Београд, 1996; *Словенска научна фантастика. Зборник* / уред. Дејан Ајдачић, Бојан Јовић. – Београд, 2007; *Српска фантастика* : натприродно и нестварно у српској књижевности уред. Предраг Палавестра. – Београд, 1989; *Suvin D.* Od Lukijana do Lunjika. Historijski pregled i antologija naučne fantastike. – Zagreb, 1965; *Тартаља И.* Београд ХХІ века: из старих утопија и антиутопија. – Београд, 1989; *Тело* у словенској футурофантастици / Уред. Дејан Ајдачић. – Београд, 2011; *Чудо* у словенским културама / уред. Дејан Ајдачић. – Београд, Нови Сад, 2000.